

BARTÓK ISTVÁN

„...a széthúzások pusztító viharában...”

Adalékok Sylvester János Újszövetség-fordításának bécsi kiadásához

Sylvester János Újszövetség-fordítása, mint az közismert, a Sárvár melletti Újszigeten, a Nádasdy Tamás költségén létesített nyomdában készült el, 1541-ben.¹ Különös művelődéstörténeti jelentősége, hogy ez az első Magyarországon megjelent magyar nyelvű nyomtatvány, a bibliafordítások történetében elfoglalt helyéről nem is szólva. Fontosságának megfelelően – ahogy mondani szokták – „könyvtárnyi irodalom” foglalkozik vele. A kutatás azonban legnagyobbreszt az említett sárvári kiadást veszi figyelembe. Kevés kivételtől eltekintve éppen csak megemlítik, hogy a munka másodszor is megjelent Bécsben, 1574-ben.² A következőkben ennek a kiadásnak az alapján emlétek egy-két olyan körülményt, amelyek nemcsak az Újszövetség-fordítás történetéhez szolgálnak újabb adalékokkal, hanem Sylvester személyének értékeléséhez is.

A bécsi edíció jellemzésére általában arra utalnak, ami első ránézésre is a legszembeütőbb: a sárvári nyomtatvány nehezen olvasható fraktúr betűi helyett antikvával szedték. Ezen túlmenően nem sokan foglalkoztak vele.³ A két kiadást tartalmi szempontból Erdős Károly hasonlította össze. A bécsi redakcióról a következőket írja: „A címlapján azt említi a nyomtató, hogy Sylvester bibliáját megigazítva adja. Módomban volt a második kiadásnak egyik, tulajdonomban lévő példányát összehasonlítani a debreceni Kollégiumunkban meglévő első kiadásnak erősen csonka példányával. Az összehasonlítás arról győzött meg, hogy a második

¹ *VY TESTAMENTUM magyar nyelvű, melyet az görög és diak nyelvből vyonnan fordijtank, az magyar nipek keresztyen hűthen valo ippülsire*, [Újsziget, 1541] (RMNy, 49).

² *VI Testamentom magyar nyelvű, meli az görög es diak nyelvöl reghen Silvester Ianos által fordittatot. Mast masodczor meg igazittatot es vijonnan ki nyomtattatot*, Beczben, 1574, Stainhofer nyomda (RMNy, 335). Hasonmás kiadása: Bp., Pytheas, [2006]. Az interneten keresztül az Osztrák Nemzeti Könyvtár példányának elektronikus hasonmása is elérhető: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ137202906> (2015. 08. 11.) A fellelhető példányokról Farkas Gábor Farkas számol be: http://nemzetikonyvtar.blog.hu/2011/12/02/nem_a_legregibb_magyar_nyomtatvanyt_arverezik_el (2015. 08. 11.)

³ A 19. századi kutatás eredményeiből a régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiája (RMNy, 335) a következőket emeli ki: „Id. Révész Imre megállapította, hogy Stainhofer az eredeti Sylvester-féle ajánlást utánozta (Erdősi János magyar protestáns reformátor. Debrecen 1859, 32–33). Dankó József, aki összefoglalta a vonatkozó szakirodalmat, úgy találta, hogy ez a bécsi kiadás címlapján olvasható *megigazított* kifejezés ellenére a sárvár-újszigeti kiadás szolgai utánnyomata, sőt a korábbi sajtóhibákhoz még újabbak is járultak (Joannes Sylvester Pannonius. Wien 1871, 82–85).”

kiadás azáltal, hogy nemcsak egyes betűket szedett igen sokszor más betűvel, így például az e betű helyett c betűt, hanem több helyen elnézésből egy-egy sort is kihagyott, mögötte van az első kiadás szövegének, amelynek nagy részét igen nagy gonddal Abádi Benedek készítette. A megigazítás mindössze annyiban mutatkozik, hogy a »közel való ember« helyett az első könyvektől eltekintve *felebarátot* találunk és a Római levélben az »ingyen való választás« helyett a *kegyelem szót*.⁴

Sylvester János monográfiusa, Balázs János röviden csak ennyit említ: „Sylvester Új Testamentumának 1574-es bécsi kiadásából, melyben az ízést teljesen eltüntették és az eredeti helyesírást is gyökeresen átformálták, verses ajánlását is kihagyták.”⁵

Sylvester munkásságát nyelvtudomány-történeti szempontból a legrészletesebben Molnár József és Szathmári István vizsgálta. Az Újszövetség-fordítás bécsi redakcióját illetően összefoglalják az eltéréseket a sárvári nyomtatványtól, különös tekintettel a hangjelölésre és a helyesíráásra. Molnár megállapítja, hogy a második kiadásban Sylvester íző nyelvjárását csak helyenként javították ki. Nyomdászattörténeti érdekű megfigyelése: „A 2. kiadásból elmaradtak az evangéliumi jeleneteket ábrázoló fametszetek. Csak az iniciáléknál használ kis méretű fametszetet a nyomdász.”⁶

Tudomásom szerint az elmúlt bő fél évszázadban senki nem mélyedt el a bécsi kiadás tanulmányozásában. A fordítás szövegének vizsgálatára és a két edíció összehasonlítására én sem vállalkoztam, beértem a kiadó ajánlásával.⁷ Az alig hét lapnyi latin szöveg átolvasása sem bizonyult haszontalannak, ugyanis elárul egyet s mászt a kiadás körülményeiről. Sylvester szempontjából a legérdekesebbek a felekezeti hovatartozására vonatkozó adalékok.

Azért is érdemes ezekre odafigyelni, mert ez a terület az életmű igencsak vitatott kérdése. Pontos adatok híján legnagyobbbrészt feltételezésekbe lehet bocsátkozni, amit sokan meg is tettek. Mind a katolikus, mind az evangélikus egyház- és irodalomtörténészek találtak olyan érveket, amelyek alapján igyekeztek Sylvestert a saját felekezetükbe sorolni.

Megfontolandó Balázs János mértékletes álláspontja, aki arra utal, milyen nehéz a reformáció első évtizedeiben pontosan meghatározni egy-egy személyiség vallási irányultságát. Közöl egy olyan adatot, amelyik a katolicizmus felé mutat, ugyanakkor felhívja a figyelmet a helyzet bizonytalanságára is: „Sylvester egy Csepregről 1541. május 29-én írt levelében azt is közli patrónusával, hogy le akar-

⁴ ERDŐS Károly, *Az első teljes magyarnyelvű újtestamentom*, Újszövetségi Füzetek, 1942/8, 1–9, itt 9. http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/108828/1/Erd%C5%91s_K%C3%A1roly_Az_els%C5%91_teljes_magyarnyelv%C5%B1_%C3%BAjtestamentom.pdf (2015. 08. 11.) Kiemelés az eredetiben.

⁵ BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958, 310.

⁶ MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Bp., Akadémiai, 1963, 22–23; SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai, 1968, 127.

⁷ *VI Testamentom..., i. m., (i j r-)(i r.*

ja fordítani és ki akarja nyomtatni Pál pápának egy bulláját: »Megkaptam nagyságod levelét, melyben szentséges atyánknak, Pál pápának bullájáról szól... Kész voltam ezt Nagyságod parancsa szerint lefordítani és kinyomtatni.« Hogy e tervét megvalósította-e, arról nem tudunk. Mindenesetre feltűnő, hogy a pápát szentséges atyánknak nevezi, amit, ha Dévaihoz hasonló nyílt protestáns hitvalló lett volna, bizonyára nem tesz. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy éppen ekkoriban még a protestáns érzelműek is reménykedtek a pápával való megegyezésben és az egyházszakadást nem tekintették véglegesnek.⁸

Áttérve a bécsi kiadásra: az újabb kutatásnak köszönhetően sokat tudunk a nyomdászról, Casparus Stainhoferról. Gyulai Éva terjedelmes tanulmányában részletesen bemutatja a magyar művelődéstörténetben játszott szerepét. Ami témánkhoz kapcsolódik: „A Bécs környékéről származó Kaspar Stainhofer/Steinhofer (†1575) 1566–1575 között tartott fent nyomdát Bécs belvárosában, a Szent Anna templom melletti Annahof nevű házban [...]. Az »officina Steinhoferina« több magyarországi vonatkozású nyomtatványt is megjelentetett [...]. Magyarul jelent [...] meg az ajánlása az egyik legelső magyar nyelvű katolikus imádságos könyvben, amelyet John Fisher rochesteri püspök *Psalmi seu precesiones* c. művének fordításaként adott ki a Stainhofer-nyomda 1572-ben (RMNY 308a). Stainhofer Draskovich György zágrábi püspökhöz szóló magyar nyelvű (!) ajánlásából kiderül, hogy többen kérték tőle a (katolikus) imakönyv megjelentetését, amelyet azért nyomtatott ki, hogy a nehéz időkben, »a mostani esze-veszett világban« a magyarok ismét imádkozhassanak. Egyébként a magyar nyelvű Újtestamentum kinyomtatását is várják tőle Magyarországon, de a (katolikus) magyar urak »kevesen vadnak«, ezért nincs, aki támogassa a vállalkozást.”⁹

Az Újtestamentum-fordítás újabb kiadását Stainhofer Miksa császárnak és fiainak, Rudolf és Ernő főhercegeknek ajánlja. Bevezetésként a címzetteket beavatja töprengéseibe: azon törte a fejét, hogyan tudná a nyomdáját nemcsak a latinul és németül olvasóknak, hanem másoknak is hasznára fordítani. Legfőképpen a szomszédos magyarokra gondolt. Úgy véli, ezekben a vészterhes időkben a legüdvösebb Sylvester Újtestamentum-fordítását újra kiadni. Érvelésében később többször is megjelenik a külföldiek által gyakran említett, műveletlenségünkre vonatkozó nemzetkarakterológiai közhely aktuális változata: a magyarok rettenthetetlen harcosok, de az idegen nyelvekben járatlanok, ezért csak az anyanyelvükön írott művekből meríthetnek reményt.

⁸ BALÁZS, *i. m.*, 178, 180. A hivatkozott levél közlése: Irodalomtörténeti Közlemények, 1893/3, 94–95.

⁹ GYULAI Éva, *Von Sachen gros, von Angsicht klein: Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült metszeten, 1563/1566*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, XVII, 2012/1, 125–151, itt 134–135. A szerző lábjegyzetben közli – Bajáki Rita nyomán – a Draskovichnak szóló ajánlás vonatkozó részét. http://www.matarka.hu/koz/ISSN_1219-5448/tomus_17_fas_1_2012/ISSN_1219-5448_tomus_17_fas_1_2012_125-151.pdf (2015. 08. 11.)

A legfőbb veszély természetesen a háborús helyzet, a török terjeszkedés, ami nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is rabságba kényszeríti a keresztényeket. Stainhofer mindazonáltal céloz – nem is túlságosan burkoltan – a lelki fenyegetettség másik oldalára, a protestáns eszmék terjedésére is.

Sylvester műve az „ortodox hit megerősítését” segíti elő (*fidei orthodoxae incrementum [...] petere possit*), ami a kor szóhasználatában a katolicizmust jelenti. Az Újtestamentum arra is alkalmas, hogy „az elvetemültek zabolátlan szabadságát megfékezze” (*malorum effrenatam licentiam deterret*). Ebben az összefüggésben ez a protestáns tanokra is vonatkozhat. Stainhofer alighanem a felekezeti ellentétekre és a hitvitákra utal, amikor azt írja, hogy Sylvester fordítása „az Istenbe és az emberekbe vetett jámbor hitet, ami a széthúzások pusztító viharában csaknem teljesen kihuny, újraéleszti” (*pietatem in Deum et homines, in tantis dissensionum procellis prope exstinctam, resuscitat*).

A fordítás új kiadásával arra törekszik, hogy „Magyarországon is álljon helyre a romlatlan hit, vallás és jámborság” (*incorrupta fides, religio, et pietas, [...] et in nobilissimo Ungariae regno [...] excolatur promoveaturque*). Nem tűnik túlzásnak a romlatlan hitet és vallást a reformáció megjelenése előtti állapotokkal azonosítani.

Stainhofer a későbbiekben méltatja az ausztriai ház elkötelezettségét „az ortodox hit és vallás védelmében, terjesztésében és magyarázatában” (*in tuenda, propaganda et illustranda orthodoxa fide et religione*), ami nélkül a legcsekélyebb remény sincs a tisztességes életre és az üdvözülésre. Emlékezteti a császárt, hogy az Újszövetség-fordítás első kiadását Sylvester az uralkodó apjának, V. Ferdinándnak és az akkor még ifjú Miksának ajánlotta. Amikor most ezt a gesztust megismétli, ebben is Sylvestert követi, kinyilvánítva a Habsburg-ház katolicizmusa iránti tiszteletét.

Ókori és bibliai példákkal illusztrálja az uralkodó kötelességét népének lelki épülése érdekében. Ezt szolgálja az Újszövetség-fordítás újabb kiadásának támogatása, hiszen így a csak magyarul tudó alattvalói számára is ismét elérhető lesz az isteni tanítás.

Természetesen a középpontban nem az anyagi kérdések állnak, hanem az olvasók haszna. Érintőlegesen ugyan megemlíti, hogy az újabb kiadás munkáját „nem csekély költséggel” (*cum sumptibus non exiguis*) tudta véghezvinni, de ennek forrásáról nem szól. Az imádságoskönyv fentebb hivatkozott ajánlásából kiderül, hogy a magyar katolikus főurak áldozatkészségére nem számíthatott. Csak sejteni lehet, hogy nem maradtak hatástalanok az ajánlásnak azok a részei, amelyekben humanista erudícióval ecseteli az uralkodó felelősségét az ügyben. Így talán remélhetjük, hogy megtérültek költségei.

A lényeg azonban – az ajánlás gondolatmenete szerint – a lelki épülés. Ennek érdekében Stainhofer nemcsak azt tartja fontosnak, hogy kinek-kinek a saját nyelvén szóljon a Szentírás, hanem azt is, hogy „az eredeti tartalomnak megfelelően, éspedig katolikus szellemben” (*genuino tamen et Catholico sensu*).

Stainhofer ajánlásából kitűnik Sylvesterre vonatkozó álláspontja. Nemcsak őt magát tartja a katolikus uralkodó odaadó hívének, hanem arról is meg van győződve, hogy bibliafordításának szellemisége is a „romlatlan hit” erősítését szolgálja, a hódító pogány török ellenében éppúgy, mint a széthúzások szítóival szemben. A kegyes élet általános követelménye mellett tehát a felekezeti irányultság, a katolikus elkötelezettség is megfogalmazódik.

Kérdéses persze, hogy a kiadó jellemzése mennyire megbízható információ Sylvester vallási nézeteiről. Kétségtelen, hogy a császár jóindulatának – esetleg anyagi támogatásának – megnyerésére ez a kép a legalkalmasabb. Ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy Stainhofer néhány évtized távlatából pontosabb értesülésekkel rendelkezett, mint ami későbbi századokra fennmaradt. A bécsi nyomdász tudhatott olyasmit az egyetem egykori professzoráról, ami idővel feledésbe merült.

Akárhogy is volt, a hálás utókor napjainkban is megbecsüli az Újszövetség-fordítás második kiadását is. Ezt igazolja két hír a 21. század második évtizedéből: „5,5 millióról kezdődött a licitálás a Központi Antikvárium pénteki [2011. december 2.] árverésén az Újtestamentum első teljes magyar nyelvű hazai nyomtatványának 1574-es, bécsi kiadásáért. Végül 10 millió forintnál egy ismert gyűjtőnek koppant a kalapács. Bálinger Béla, az antikvárium aukciós szakértője szerint nem olyan magas ez az összeg, tekintve a nagy jelentőségű, irodalmi és művelődéstörténeti dokumentumot.”¹⁰ A példány legújabban ismét gazdát cserélt: „A Festetics-palota dísztermében [2015. december 4-én] mintegy 200 érdeklődő előtt lezajlott árverésen Sylvester János Új testamentuma kelt el a legmagasabb áron – 11 millió forintért [...]. A legmagasabb kikiáltási áron, nyolcmillióért Sylvester János Újtestamentum-fordításának 1574-es második kiadását kínálták. [...] Bálinger Béla antikváriumvezető szerint ma Magyarországon két teljes kötete ismert, és az utóbbi évtizedekben csak egyszer fordult elő árverésen ugyanez a példány.”¹¹

¹⁰ Heti Világgazdaság, 2011. dec. 3. http://hvg.hu/kultura/20111203_tizmillio_ujtestamentumert (2015. 08. 11.)

¹¹ Népszabadság, 2015. dec. 5. <http://nol.hu/kultura/radnotitol-tobbet-vartak-horthy-levele-nem-kelt-el-1578569> (2015. 08. 11.)